

Ur boken Gällivare tätort och landsbygd av Gösta Forsström och Bo Strand Norrbottens museum.

Den äldre samiska organisationen

På 1500-talet var lappmarkerna samernas land på ett helt annat sätt än nu, där de kunde röra sig fritt utan egentlig konkurrens om markerna. Liksom nu var samerna indelade i byar. Byarna var samtidigt skattedistrikt och finns därför redovisade i räkenskaperna. Namn som Arffwis Jaur, Sijtt, Luocht sijtte, Semitz Jaur Sijtt och Lais sijtte tyder på att samernas byar och skolternas siter är identiska samhällsbildningar. På samma sätt kan benämningen Vuolle Sita (den nedre sitan) för Sjockjokksbyn och Padje Sita (den övre sitan) för Kaitumbyn i Gällivare kyrkböcker tolkas. Benämningen sitt(a) i dessa sammanhang bör därför inte förväxlas med sita i den moderna betydelsen flyttningsslag.

Samebyns område var oberoende av de politiska gränserna i lappmarken. De får ses som en kommun skapad av samerna själva mycket långt tillbaka i tiden. Dess uppgift var att trygga frid, samarbete och en rättvis fördelning av naturtillgångarna. Det styrande organet var bystämman under ledning av en vald ålderman. Under äldsta tid, jägar- och fiskartiden före tamrenskötseln, kallades sitans huvudman Vuoman Adja. Ordet vuoman, som hör samman med vildrensjakten, är förknippat med många ortnamn, bl.a. i Gällivare kommun. Under vistelsen i sitans vinterboplats, talvatis, tog styresmannen upp gemensamma frågor med sitans husbönder. Där fördelades, jämkades och omfördelades bl.a. jaktmarker, fiskevatten och betesmarker mellan familjerna. Byområdet var gemensam egendom. Det man fördelade var bruksrätten.

Samebyarna låg vanligen samlade kring de stora vattensystemen: Jokkmokksbyn kring Pärälven och nedre delen av Lilla Lule älvs sjökedja. Tuorponbyn kring Vastenjaure. Virihaure och Salohaure och Sirkasbyn kring återstoden av Stora Lule älvs sjökedja. Sjockjokksbyn omfattade hela nedre delen av Lule lappmark från trakterna av Pite älv i söder upp mot Kalix älv och Vettasjärvi i norr. Genom byn flöt Lule älv. Alla byarna hade sina vintervisten i Jokkmokksdelen.

Byarna var indelade i land, som var fördelade mellan storfamiljerna i byn. Landen var till en början stora, på 1600-talet ett par kvadratmil. De delades allt eftersom befolkningen växte. Från år 1695 lades landen till grund för beskattningen, därav benämningen lappskatteland.

Nyttjanderätten till landen kunde säljas, ärvas, testamenteras, bytas och hyras.

Inom Gällivare kommuns område var av allt att döma denna tid både Padje Sita och Vuolle Sita indelade i skatteland och skatteträsk upplåtna åt storfamiljer. En storfamilj omfattade vanligen tre generationer samer. Sitan i den moderna och trängre betydelsen flyttningslag är just en sådan storfamilj med tillhörande renhjord och betesland. Bland gamla Gällivare samer fanns en levande tradition upptecknad och berättad av Carl Johansson om en skattesame inom Vuolle Sita vid namn Vahtjir. Denne same har arkivaliskt belagts av Hultblad. Genom Johanssons traditionsforskning och Hultblads arkivforskning har framkommit att Vahtjir på 1600-talet hade sitt lappska skatteland vid Vahtijaure (Vassaraträsket). Han hade sin boplats på södra sidan av Vahtjirjaure på Dårs-Kielas (Torrisheden). Sin renbetesland utnyttjade han lavhedarna Dårs-, Mårdom- och Gaufat-Kielas samt delar av Dundret och markerna söder och sydväst om Siehkajaure (Sikträsk), som tillsammans med Vahtjirjaure var hans skatteträsk. Han tvistade dessutom med annan same om fisket i Njietsak. De gamla samernas namn på Gällivare var Vahtjir.

Genom inrättandet av lappfogdeväsendet skaffade sig Gustav Vasa och Karl IX ett fastare grepp över skatteuppbörd och handel i lappmarkerna. I samband härmed infördes systemet med s.k. tionderrenar, som för kronans räkning sköttes av samer i de olika lappmarkerna. Efter dem färdades fogdar och domare mellan samernas vintervisten och senare, när sådana inrättades, mellan kyrko - tings och marknadsplatserna. En sådan färdled var den s.k. Domarevägen eller Lagmansvägen, Lakamanne. Längs leden fanns hållplatser, där samer väntade med renar för den fortsatta färden till nästa hållplats. Längs leden mellan Jokkmokk och Gällivare fanns en sådan hållplats vid Lakamanne varre, Lagmansberget, på norra sidan av Lule älv vid Messaure. Vid tinget i Jokkmokk 1748 förklarade sig Kaitums byamän villiga att hjälpa till med att uppföra en vilstuga för tingspersonalen vid berget Tjudjik mellan Jokkmokk och Gällivare. Dessa stugor användes för övernattnings under resan. Ännu på 1860-talet var renskjuts det enda färdmedlet vid dessa resor mellan Jokkmokk och Gällivare.

Renskötseln i Gällivare

I Gällivare kommun förekommer skogsrenskötsel inom Gällivare skogssameby med tyngdpunkter i Purnu, Ratukavaara och skogarna mot Muddusområdet. Västgränsen går enligt byordningen efter Muddusjokk

och Muddusjaure, Stuor Muddus, Råneträsk, Unna Kuolpa och Harrträsk till Gällivare tätort. Detta skulle vara en del av det forna Vuolle Sitas område, där de västligaste skattelandet innehades av den förut nämnda Vahtjir. I gångna tider sträckte sig de västligaste skogssamefamiljernas områden något längre västerut än nu. Så hade Vahtjir sommarland inom östra delen av Sjaunjamyren. I mjölkningvallarna, gådjo, hade han rökeldar för att skydda renarna mot insektsplågan. De terrängnamn på gajjo som finns i Sjaunja tyder på att skogssamer haft sina sommarbetesland där med rökeldar till skydd mot insektsplågan.

En gådjo var kringgärdad med tre varv längsgående slänor av tall eller gran löst lagda "i knut". Lämningar av sådana stängsel finns ännu på många håll inom Gällivare kommun nedanför odlingsgränsen. En avläggare till dessa stängsel kan man se i gamla byar inom kommunen, där stängslen kring gårdstunen lagts med samma lösa knutning som användes i gådjo. Söder om Siehkajaure hade Vahtjir också primitiva skjul för djuren, siehka, som gett Siehkajaure dess namn. Namnet har sedan felaktigt försvenskats till Sikträsk. En siehka hade ett snett stående tak övertäckt med björk- och grantoppar och var öppen vid ena gaveln. Vid solvärme hade Vahtjir ibland sin lilla renhjord i siehkan, då behövdes inga rökeldar som i gådjo.

Jakt och fiske kompletterade skogssamernas renskötsel. Det mesta av fisken lufttorkades och fick många gånger ersätta bröd, när mjöl saknades. Fågelfångsten var viktig för skogssamerna. Man fångade med snaror i barmark om hösten och på tjäderns spelplatser om våren. Vid barmark fångades endast på flakar, Sadim, Sadimåive, Flakaberg, har sitt namn av denna fågelfångst i gamla tider. Även andra namn inom Gällivare kommun har anknytning till fågelfångsten, t.ex. Nilivaara och Nilimännikkö, "Nili" kallades de små förvaringsbodar som uppfördes på fångstplatserna och i vilka de urtagna fåglarna hängdes till tork.

I Kaitum, Padjje Sita (över sitan), bedrevs renskötseln från 1600-talet och fram till sekelskiftet 1900 med bevakning familje- och släktvis av renhjordarna året runt. Mjölknings av vajorna var allmän och mjölkprodukter ingick i den dagliga kosten. I juni månad skedde klövjeflyttningarna. De gick från östra delen av lågfjällskedjan längs flyttningstigarna mot väster till norska kusten. Återflyttningen ägde rum i september. Både under flyttningen och återflyttningen mjölkades vajorna på mjölkningvallarna: "i sommargrönskan lyste mjölkningvallarna som pärlor i ett pärlband, där bandet utgjordes av klövjestigen". Om sommaren betade Kaitumsamerna sina renar vid norska kusten från Tysfjord i söder till Skjommen i norr. En livlig byteshandel bedrevs med

norrmen. En viktig handelsplats var Elvegård i Skjommen. Samerna lämnade slaktdjur, renost, rensenor, dun etc. och fick i utbyte ranor och buldan till vinter- och sommarkor för sina tältkåtor. Kopparkärl, knivblad, spjutspetsar, fångstsaxar, mjöl och tran. Samerna bytte också till sig får och getter, vars skinn användes till sommarskor, remsor till selar, fårskinnsfällor och getskinnsäckar. Man flyttade familje- och släktvis under ledning av släktens huvudman sitahusbonden. Siita-Isit. Både vid sommar- och vinterflyttningarna hade man kåtastänger med sig. På renvallen längst österut på lågfjällskedjan bytte man ut klövjedon mot dragselar och ackjor. Flyttningen mot vinterlandet skedde på snöföre. Ännu för 65-70 år sedan mjölkade samerna i Sörkaitum sina renar och använde renost och torkad renmjölk i renvåmmar som bytesmedel mot rentjurar och gallvajor i sin handel med de Tornesamer, som från norr kommit flyttande till Norrkaitum och som inte mjölkade sina vajor. Bland dess inflyttare återfinns den kände samekonstnären Nils Nilsson Skums fader och Per H:son Blind.

Namnformer kring Gällivare

Många Kaitum-sitor uppehöll sig en tid under för- och eftervintern vid Vahtjirjarue (Vassaraträsket), där man hade sina kåtor på Kaitum-Kielas (Kaitumheden) och dess högsta punkt Kaitum-tievva (Kaitumbacken), där kyrkan och församlingshemmet nu ligger. Kaitumheden var då en lavrik, tallbeväxt hed och klart avskild i terrängen från Läuhska, den sankgungflymyr som ungefär från nuvarande Lasarettsgatan fortsätter västerut via Sjöparksområdet och Junkkamyrren ner mot järnvägen till Koskullskulle. Den var också klart avskild från den mindre sankmarken ner mot Vahthjirjåkka, Vassaraälven, och nuvarande bangårdsområdet. Områdena Övre och Nedre Heden i nuvarande stadsplanen kallades av de gamla samerna endast Kielas (heden). Junkkamyrren är en del av Läuhska. Den har sitt namn av en same från Teusavuoma, Sörkaitum, som heter Jon Jonsson Snöskall men kallades Junkka. Han stod åtalad vid tinget i Gällivare under februarimarknaden 1769 och hängde sig i häktet. Eftersom han själv berövat sig livet begravdes han utanför kyrkogården på Läuhska vid nuvarande kyrkallén, där ett skelett återfanns 1924.

Under sin vistelse på Kaitum Kielas lät Kaitumsamerna från Padjje sitta sina renar beta på Kielas (Övre och nedre Heden) med Njuolla Vierra (Pilåsen) och Gakka-Vierra (Kaggeåsen) samt runt Jiellovaare- Gällivare malmberg. Jiellovarre sades av de gamla samerna ha ypperliga lavmarker. Liksom på Dundret var snön på Jiellovaare kornig och lös så att marklavarna var lätt åtkomliga för renarna. Det var sålunda ingen tillfällighet att

Kaitumsamerna under för- och eftervintern uppehöll sig en tid på Kaitum-Kielas och lät sina renar beta i trakten däromkring.

Dundret kallades av de gamla samerna Vahtjir-Tuottar, av de finsktalande Vasara tunturi. Av tunturi (fjäll) har sedan blivit Dundret. Bland de svensktalande lever alltså Vaahtjirs namn kvar i sin finska form, Vasara.

Gällivare kommun ligger inom det centralsamiska dialektområdet. Vid övergången mellan 1600- 1700-talet talade man där den lulesamiska munarten. När svensktalande befolkning kom till trakten, hade redan finskan börjat spridas där. Det är därför mycket svårt att tolka ortnamnen. De svensktalande hade också svårt att uttala namnen rätt, särskilt som man hörde dem än i samisk, än i finsk form. Ordböcker fanns inte, man skrev namnen som man uppfattade dem, vilket förklarar de många former, under vilket namnet Jiellovarre förekommer i gamla handlingar. Järnvägen och posten bestämde sig senare för formen Gällivare, som därmed blev den officiella stavningen. Om namnet Jiellovarres betydelse har meningarna varit delade. Jiello betyder spricka, remna, öppning t.ex. i en annars mulen himmel – jiellokaska. Om det varit fråga om en spricka i berget, som Grapeson anför efter gammal samiska tradition, eller helt enkelt fråga om den från visst håll mycket djupa, tvära dalen – öppningen i bergets annars jämna kontur – mellan Välkommans och Tingvallskulles höjdräckningar är oklart. Någon spricka i geologisk mening av den omfattningen att den kunnat motivera namnet finns, författaren veterligt, inte omnämnd i de tidiga geologiska rapporterna om berget. För "remnor" av typen kanjon, bäckravin med branta sidor etc. har samiskan dessutom andra uttryck. "Personligen har jag med mitt samiska idiom ingen svårighet att associera konturerna av malmbergshöjderna med det samiska namnet Jiellovarre" skriver tillsynsläraren Carl Johansson vid Nomadskolan i Gällivare i brev till författaren om namnformerna vid Gällivare.

Ett försök att inrätta en särskild församling för Kaitum

Både landshövdingen Stellan Mörner och hans efterträdare från 1641, Frans Krusebjörn, verkade för att flera kyrkor skulle byggas i lappmarken. Rimligen borde de byggas i stora samebyar som låg långt avlägsna från de kyrkor som redan fanns. Den till ytan största samebyn i Lule lappmark var Sirkas. Där hade folkmängden under 1600-talet ökat mycket starkt, särskilt i den del av byn som låg nordöst om Stora Lulevatten. Prosten i Luleå, Andreas Canuti (Andreas Knutsson), föreslog ärkebiskopen att en ny kyrka borde byggas, som låg bättre till för samerna än kyrkan i Jokkmokk. Efter en visitationsresa 1643 skriver han: " det finns långt

uppe i bemälte lappmark ett träsk om tio milar därigenom Lule älv utlöper. Kring om samma träsk ligger större delen av Luleå lappar ifrån hösten in över Eskils tid om våren, då de begiva sig uppå fjällryggen och ligga där med deras renar sommaren över. Om nu kyrkan bliver däruppe bygder och predikanten med en och annan nödtorft så försörjd att han stadigt kunde bliva däruppe, så kunde han dess rikligare förkunna Guds ord där vid kyrkan och om sommaren kunde han dem i fjället besöka, emedan det ej ligger så fjärran från bemälte Stora Luleå och han mestadels kan komma den vägen med båt”.

Redan i februari samma år erhöll landshövdingen befallning att kyrkan skulle byggas. Den uppfördes vid Nabreluokta 1643-46. Kapellet förstördes av brand några år senare. Platsen återfanns av Carl Johansson och Filip Hultblad och kapellgrunden utgrävdes 1947. Kapellet bestod av en knuttimrad byggnad 6,10x5,20 m med predikstol, bokstol och bänkar. I ena hörnet fanns en murad eldstad. Vid kapellet låg också en mindre byggnad för prästen och ett härbre. Byggnaden av Nabreluokta kapell ledde till att Kaitumsamerna bröts ut ur Sirkasbyn till en egen by, Kaitum 1647. Samma öde som kapellet vid Nabreluokta rönt ett av samerna själva uppfört kapell vid Askasjåkk i närheten av nuvarande Håmojokks järnvägsstation. I fortsättningen fick Kaitumsamerna samlas till gudstjänst vid Nabreluokta under bar himmel. Predikan hölls av präster från Jokkmokk.

Nu aktualiserades också frågan om ett nytt kapell för Kaitumsamerna som ersättning för Nabreluokta. Det skedde vid tinget i Jokkmokk 1738 av Luleåprosten Jakob Renmarck. Kaitums byamän var positiva till förslaget. Vid tinget 1740 tillfrågades de om vilken plats de ansåg lämpligast och svarade att trakten kring Gällivare malmberg var lättast tillgänglig för alla. Däremot var de mer tveksamma om den gamla kapellplatsen Nabreluokta. Ur prästernas synpunkt låg dock den senare bättre till eftersom den lätt kunde nås med båt från Jokkmokkshållet. Följande år meddelade också prosten Renmarck samerna att Luleå präster funnit trakten av Gällivare malmberg ”mindre bekvämligt” och tillade att ”minsta delen av allmogen till det stället kan om vintern sig inställa och om sommaren alls ingen”. Mot bakgrunden av de tidigare återgivna förhållandena kring Vahtjirjaure (Vassaraträsket) som klarlagts genom Johanssons och Hultblads forskning framstår påståendet som föga verklighetsbetonat. Prosten lyckades dock förmå samerna att medge att de tidigare förordat trakten av Gällivare malmberg ”av oförstånd och föga omtanke”. Pengar till den nya kyrkan beviljades samma år genom den förut omtalade rikskollekten om 1 öre silvermynt från varje matlag i riket. Byggnadsplatsen utreddes närmare av

kyrkoherden i Kvikkjokk, kronofogden och "en handslöjdsbonde". De förordade Peggavare eller Holmsundet en halvmil från den gamla kapellplatsen vid Nabreluokta. Avgörande för beslutet var den bättre tillgången på odlingsmark, ängsmark, mulbete och vinterfoder vid Peggavare. Ecklesiastikverket fastställde Peggavare som byggnadsplats och därmed borde kyrkofrågan för Kaitumsamerna ha varit avgjord.

Kyrkplatsen flyttas till Gällivare.

Gällivare församling bildas.

Innan kapellet i Peggavare hann uppföras kom nya krafter in i bilden. Den ena var "missionarie magistern" Pehr Högström. Den andra var den begynnande bruksrörelsen på Gällivarealmens grund.

Om platsen (Gällivare) berättar Högström: "Emedan häromkring på flera mils avstånd ej fanns minsta hus begåvo vi oss söder om berget och läto lapparna på ett som vi tyckte bekvämt ställe göra upp för oss en stockeld samt uppresa en risikoja, varest vi över nätterna hade vårt tillhåll". Påskgudstjänsten hölls på en "ett stycke norr om Vahtjerjarue belägen hed som därav sedan blev Mäso-Kielas eller Mässheden kallad. Gudstjänsterna hölls på lapska språket "vilket lappar mycket väl behagade". Vidare gjorde man sig vid tillfället "så mycket möjligt var om belägenheterna underkunnig". Både Högström och Holmbom stannade i trakten över sommaren. Högström i nybygget Soutujärvi. Gudstjänster hölls för nybyggare och kvarblivna samer och ytterligare besök gjordes i Gällivare för att undersöka plats för kyrka och prästgård. Uppllysningar om platserna "och tillståndet i gemen" inlämnades till Ecklesiastikverket, som hösten 1742 beslöt att en kyrka skulle uppföras vid Gällivare och ett kapell i Killingesuando. Samtidigt anhöll verket hos Kungl. Maj:t att Gällivare skulle bli eget pastorat. Motiveringen var att både Gällivare och Killingesuando låg för långt avlägsna från Jokkmokk.

Den 24 november 1742 utfärdades fullmakt för Pehr Högström att med bibehållande av sitt missionärsämbete vara kyrkoherde "över Kaitum by och de till Gellivare annars angränsande lappar".

Både samernas, kyrkans och bruksrörelsens intressen sammanföll i fråga om "trakten av Gällivare malmberg" som plats för den nya kyrkan.

Ecklesiastikverket begagnade sig uppenbarligen av bruksrörelsens intresse. Så "committerade" man genast Steinholtz att "förfärdiga nödiga hus för pastor att till en början bo uti" dessa s.k. brukshus blev färdiga 1744 och användes innan kyrkan blev färdig som gudstjänstlokal och därefter som

bostad åt klockaren. Platsen för brukshuset går fortfarande under namnet Klockarvallen. Steinholtz intresse för kyrkofrågan framgår av att han på olika sätt underlättade kyrkobygget bl.a. genom att förskotta medel och även använda egna medel för ändamålet.

Man kan säga att det var intresset för Kaitumsamernas kristnande som skapade det nya pastoratet och samerna själva som förde fram kravet på "trakten kring Gällivare malmberg" som lämpligaste kyrkplats.

Församlingen etableras

Fördelningen av befolkningen mellan Gällivare, Jokkmokks och Jukkasjärvi församlingar skedde på ting i Jukkasjärvi och Jokkmokk under 1748. Principen var att de husbönder som utnyttjade området inom den nya socknens gränser och skulle överföras dit. Från Jukkasjärvi överfördes sålunda ett 20-tal samehushåll samt de nio nybyggarhushållen i Ullatti, Keinosuando, Moskojärvi, Soutujärvi, Killingi och Vettasjärvi. I skatteräkenskaperna verkställdes överföringen från 1752. Vid tinget i Jokkmokk förklarade sig Kaitums byamän villiga att bidra till uppförandet av ett tingshus och uppehållshus i Gällivare "tvenne stugor och tvenne kallkamrar". Dessutom skulle en vilstuga uppföras vid berget Tjudjik för tingsrätten på dess väg från Jokkmokk till Gällivare, Sjukksjukks byamän ville inte delta i dessa kostnader innan det blivit fastställt vilka av dem som skulle tillhöra Gällivare socken.

Prästgården i Gällivare socken blev färdig 1746. Den tillhörande spannmålsboden finns ännu kvar och torde vara Gällivares äldsta bevarade byggnad. Högström hade dessförinnan fått uppehålla sig mycket i Degersel. Därifrån togs också tegel och annat byggnadsmaterial till prästgård och kyrka upp med malmfororna. 1746 fick den nya församlingen också sin klocka av Direktionen för Lappmarkens Ecklesiastikverk och med inskrift av landshövding Gyllengrip. Den kallade den nya församlingen samman första gången juldagen 1746. Kyrkobygget började 1747. Samma år kom Kungl. Maj:t:s utslag om "Tingsplats och uppbörds hållande vid Gällivare jämte marknad av borgerskapet". Grunden var lagd till en ny centralort i lappmarken.

Pehr Högström behöll sitt missionsämbete vid sidan av kyrkoherdetjänsten. Han var också visitator i Torne lappmark. Som vice pastor och "ständig missionär" anställdes Johan Zellberg. Han var född i Niemisel 1709 och hade avlagt prästexamen 1741. Han bodde först i de s.k. brukshuset i Gällivare. Under denna tid brände han samernas helgedom vid Saivis söder om Dundret. Senare flyttade han till Killingi där

han i 18 år för en obetydlig lön verkade under svåra förhållanden: "livsfara och svåra vägar och oväder, jag ock våldsamt folk kunde snart skrämman en man uti sina bästa år. Dem och åtta barn skria efter bröd: Men var tager man det i denna öken, vilken nöd redan tvungit Hr Missionarien Zelberg att flytta hustru och barn neder landet (till Degersel) där de gå om bröd (tigga för sitt uppehälle) medan han förtärer både lön och livskraften i fjällen" heter det i ett prostetingsprotokoll från 1762 om Zelbergs situation. Först 1762 fick han befordran till Sköns pastorat i Medelpad. Hans gärning i Gällivare socken gav honom tillnamnet "Kaitums apostel".

Med kyrkobygget gick det långsamt. Den 14 februari 1752 behandlades den syn av bygget som anbefallts av länsstyrelsen i december föregående år. Det befanns att kyrkobyggnaden då bestod "av blotta väggarna med tak av bräder utan dörrar och fönster". Den uppmättes 11x8,1 m jämte en liten sakristia. Höjden var sexton timmervarv. På byggmästarens förslag beslöts att kyrkans skulle byggas ut som en korskyrka på södra långväggen. Detta skulle samtidigt förstärka byggnaden och göra den rymligare. Den hade då vid pastor Lunds installation befunnits för liten. I denna tillbyggnad fick sedan Kaitums byamän sina bänkar. Först i visitationsprotokollet från februari 1764 antecknas att "kyrkan var väl inredd och brädslagen".

Den första prästgården brann 1762. En ny uppfördes 1764. Den bekostades av allmogen medan fönster och järnbeslag skänktes av Jonas Meldercreutz, som då ensam övertagit bruksrörelsen. 1768 uppfördes en ny klockstapel. När den nya kyrkan byggdes i Gällivare 1882 flyttades altartavlan och alla prydnader av värde dit.

Byns hemman får sina gränser fastlagda

Då ett nybygge beviljades i lappmarken skattlades det "provisionellt". Vid en senare förrättning s.k. avvitrning, avskildes nybyggarnas marker från kronans och de uppkomna nybyggenas och hemmanens skattetal bestämdes. Man utgick få från den avkastning som åker och äng beräknades ge. I förhållande till det skattetal som åsattes, beviljades sedan skogsmark. Av skogsanslaget avsattes i lappmarkerna en viss del till allmänning. Den omedelbara skogstilldelningen till nybyggen och hemman skulle i princip täcka behovet av virke och bränsle. Avvittringen liksom de senare laga skiftet innebar också att kartor och skriftliga akter upprättades. I Gällivare kyrkby skedde avvitrningen 1878-79 och laga skiftet 1892-93. Detta ger en möjlighet att följa dels vad som skett sedan Hackzells kartläggning drygt 100 år tidigare, dels hur kyrkbyn förändrades

genom järnvägens ankomst som inträffade 1887, alltså mellan avvitrningen och laga skifte.

I Gällivare kyrkby ägde avvitrningen rum åren 1878-79. I handlingarna upptas 24 hemma och nybyggen. Man återfinner där en rad av de gamla Gällivaresläkterna. Söderberg, Köhler, Lomm, Åström, Silfverbrands, Björkman, Engemark, Apelqvist, Åström, Lundgren med flera.

Den jordbrukande byn vid tiden för laga skifte

De största odlingsområdena finner vi dels på "Andra sidan", dvs. söder om älven, dels kring den nya kyrkan på den gamla Kaitum-kielas. På andra sidan Junkamyren, en del av den gamla Läuhka, ser man ett par odlingsområden på samernas gamla Kielas, nu kallade Övre Heden (i väster) och Nedre Heden (i öster – kartans Messheden). Odlingarna på "Andra sidan" och på Kaitum-kielas ligger i sluttningarna ner mot älven. Odlingarna på Heden ligger i sydsluttningen ner mot myrmarken. Längs älvens utlopp ser man sidvallsängar, de gamla tidigare omtalade översilningsmarkerna. Den mesta åkern finner man på "Andra sidan" i sluttningen mot Vassaraträsket och i sydsluttningen av Kaitum-kielas. Även Nedre Heden har anmärkningsvärt mycket åker. På "Andra sidan" finns avsevärd arealer hårdvallsäng.

Staten och nybyggarna

Bofast befolkning i det som idag är Gällivares kommun är en sen företeelse i svensk kolonisationshistoria. Lappland är det senaste koloniserade av de svenska landskapen. Kronofogdarna Wallman, Hackzell och Sandström uppger i sina Lappmarksbeskrivningar år 1738 att där fanns föga mer än 50 gårdar.

Det fanns knappast någon anledning för svenska att kolonisera dessa avlägsna och relativt okända lappmarker. Kustområdet erbjöd fortfarande goda odlingstillfällen. Kustborna hade visserligen sedan medeltiden utnyttjat inlandet för jakt och fiske. Speciellt fiskefärderna anses ha haft en regelbunden och omfattande karaktär med enklare bostäder och förrådsbodnar för kortare tidsperioder vid de goda fiskesjöarna. Domböcker ger vid handen att sjöarna Vettasjärvi, Soutujärvi och Moskojärvi varit attraktiva för sådant långväga fiske. Någon fast bosättning gav dessa färder dock ej upphov till. De första nybyggarna var i stället dels samer, som nomadiserat över bosättningsplatsen, och dels finnar, huvudsakligen från Österbotten, som kom över Torne älv. Kronolänsman Holmström i Lycksele skrev 1827 som förklaring till den finska kolonisationen att: "svenskarna hade ingenting att sätta emot lapparnas trolldom, medan

finnarna däremot var ett folk, vilket, tröstande på egen konst, trodde sig kunna motverka lapparnas spådomar och därför blev de första, som nedsatte sig i lappmarken". Förklaringen ligger snarare i att ett befolkningsöverskott uppstått i Österbotten medan det norrländska kustområdet hade ett svagt befolknings- och näringsgeografiskt underlag, beroende på krigsförluster och nödår.

Beteckningen för Lapplands kolonisationsområde är blandningen av nybyggare komna utifrån, och från en bofast miljö, och mer eller mindre nomadiserande samer. En blandning i fråga om levnadssätt, näringstradition och språk, som givit upphov till intressekonflikter om naturtillgångarna, men också ett kultur utbyte. I längden kom dock det samiska levnadssättet till korta i kampen mot den framträngande och intensivare gårdskulturen, där samerna i skogslandet övergick till gårdsbruk och fjällsamerna lämnat det gamla nomadlivet för en flyttningstyp, som ligger mycket nära ett bofast liv.

Grundtankarna i den nybyggespolitik, som under lång tid bestämde utvecklingen i lappmarken tog sig uttryck i 1673 års lappmarksplakatet (29.7 1673). Där bestämdes att alla som ville flytta till lappmarken och där uppta boställen på platser, som de funno lämpliga skulle åtnjuta skattefrihet under de första 15 åren och dessutom ständigt befrias från knektutskrivning. Efter de 15 åren skulle de icke läggas för högre skatt än lapparna själva "med vilka de överallt göras like". Löftet om skattebefrielse som givits av Karl IX upprepades alltså med en mer bindande formulering. Skattebefrielse användes ofta som lockbete under medeltiden vid kolonisationen av det bottniska kustlandet.

Ett förnyat lappmarksplakat utfärdades 1695 (3.9 1695) med en del smärre justeringar innehållande bland annat förbud mot överflödigt svedjande, varigenom skogen kunde förödas. Detta överflödiga svedjande anses ha förekommit främst inom några lappbyar i norra Finland.

Lappmarksplakatets privilegiebestämmelser gällde endast utifrån kommande personer, som slog sig ned i lappmarken, och borde rimligtvis ha förhindrat nomader att bli bofasta under denna tidsperiod. Bakom bestämmelserna i lappmarksplakaten låg också tanken att nybyggare och lappar på grund av sina olika näringsfång skulle kunna leva som grannar utan att vara i vägen för varandra.

I 1749 års lappmarksreglemente (24.11 1749) bekräftades i stort sett de förmåner som lappmarksplakaten tillerkänt nybyggarna. I syfte att framtvunga ny bebyggelse begränsades det antal arbetsfolk, som fick

hysas på ett nybygge. Reglementet innehöll också formuleringar, som var avsedda att reglera förhållandet mellan lappar och nybyggare, bland annat för att skydda lapparna från onödigt intrång. Nybyggarna fick exempelvis inte bedriva jakt på större avstånd än en halv mil från bostaden och inte heller, om det inte ansågs absolut nödvändigt, fiska i sjöar belägna längre bort än en halv mil, dock fick lapparna ej undanträngas. En beaktansvärd skillnad mellan lappmarksplakaten och lappmarksreglementet var att reglementet gav lappar rätt till samma nybyggesprivilegier som andra nybyggare. En grund till diskriminering hade tagits bort. Frågan om skattefrihet hade förändrats på så sätt att bedömningarna skulle göras från fall till fall och friheten kunde såväl överstiga som understiga de femton åren.

Den 26 september 1788 beviljades Anders Anderssons nybygge i Akkavaara till anläggning med 24 års skattefrihet. 1790 fick Per Pålsson i Bönträsk 18 års frihet från skattepålager. Mats Matsson i Saivis fick även han 18 års befrielse 16.7 1791 medan Erik Esajasson i Satter erhöll 8 år 25.4 1794 för sitt nybygge.

Nybyggarnas områdestilldelning fastställdes vid anläggningsyn och skatteläggning och bestämdes av behovet av naturlig äng. Innehavet av enskilda ängslotter var inte bättre garanterat än att nybyggaren var skyldig att avstå tidigare insynade marker till senare anlända nybyggare, som bättre behövde dem och detta utan ersättning, dock under förutsättning att man inte vidtagit några åtgärder till uppodling. Ändamålet anses ha varit att ge nybyggaren vad han behövde men också se till att han ej lade under sig mer mark än att utrymme fanns för andra. En fastare områdestilldelning genomfördes först under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet genom avvitrningen enligt 1873 års avvitringsstadga.

Som framgått tillämpades ett gynnsammare skattesystem i lappmarkerna än i kustbygden för att befrämja kolonisationen. Det är i detta sammanhang helt naturligt att frågan om var gränsen skulle gå mellan kustbygd och lappmark blev av mycket stor vikt, särskilt för befolkningen i övergångszonen. Det blev en principfråga om sättet att värdera olika näringar och dess näringars bidrag till det allmänna. År 1749 förordnades om en definitiv rågångsfixering för den så kallade lappmarksgränsen, där både lapsk och svensk tradition kunde konstatera att en gräns förelåg mellan kust- och inland. Lappmarksgränsen mot den norrbottniska kustbygden var emellertid vid 1700-talets mitt ordentligt fixerad endast i Muonioälvens dalgång och enighet om den rätta sträckningen var ofta mycket svår att nå. Ett resultat av den slutliga fixeringen blev att

nybyggen vid gränsen i princip inte fick inneha ängeslägenheter på båda sidor av rågången. Gamla lappmarksnybyggen med slåtterängar nedanför den nya lappmarksgränsen yrkade naturligtvis på att få behålla dessa och Kungl. Maj:t fann sig nödsakad att 1766 tillåta "att de å ömse sidor om denna gräns belägne hemmansägor och nybyggen, som redan anlagda är, skulle inte rubbas, utan innehavaren därav njuta hädanefter som hittills sin lagliga besittning, antingen någon del av egendomen ligger på ena eller andra sidan om landsskillnaden". Det föreföll som om det var lättast att expandera och skaffa ägor oberoende av lappmarksgränsen för ett nybygge, som var beläget vid ett sådant gränssnitt, där det inte var besvärat av konkurrens från ett närbeläget nybygge på andra sidan gränsen. I ett konkurrens läge blev lappmarksgränsen mer strängt åtskiljande. I sådant fall kunde ägobyte ske, eller också väcktes åtal av endera parten om man inte kunde nå överrenskommelse i godo.

Det fanns emellertid även en annan väg för kolonisationspolitiken, nämligen att med privilegier utrusta enskilda företagare, som ämnade bedriva bergsbruk i lappmarken. En av dessa, kapten Jonas Meldercreutz, hade förvärvat fyndigheterna vid Gällivare gruva och lyckades år 1753 utverka privilegium på alla nybyggesanläggningar i området mellan Kalix älv och Lule älvar från kusten och till tre mil norr om Gällivare kyrka. I gengäld förband sig Meldercreutz att göra vissa betydande odlingsarbeten. I Gällivare nuvarande kommun fanns 1760 14 nyanlagda nybyggen, varav 10 stycken hade anlagts med frälserätt av Meldercreutz. Dessa var Sakajärvi, Vuortnovuoma, Ruutti, Neitisuando, Abborrträsk, Risträsk, Dokkasvaara, Ripats, Torasjärvi och ett som låg i Hakkas. Nybyggesrörelsens framväxt strax efter 1700-talets mitt synes till stor del bero just av denna privilegiepolitik. Friherre Samuel Gustaf Hermelin inköpte åren 1797-99 Gällivare gruva och Meldersteins bruk och utverkade samtidigt rätt att anlägga ett stort antal nybyggen bland annat i Gällivare socken. Det gällde för Hermelin att upprätta transportvägar för Gällivaremalmen till Stora Lule älv och förse dem med nödvändiga stationer. Omkring sekelskiftet år 1800 anlade Hermelin således nybyggen i Nattavaara, Ripatsvaara, Ruutti, Abborrträsk, Dokkasvaara, Ripats, Solmyran, Herkmyran, Lommondivare, Radnilombola, Muorka, Lommondisuando, Kadderova, Rudna, Nuortikon, Norisvaara, Kattån, Ansavaara, Leipojärvi, Randasträsk, Båträsk och Njarka. Hermelin kom ganska snart i ekonomiska trångmål, i samband med krisen under Napoleonkrigen, och ett par år in på 1800-talet fick han avbryta sin verksamhet i lappmarken och gick slutligen i konkurs.

Kolonisationsförloppet

En exakt tidsbestämning av den första fasta bebyggelsens tillblivelse i Gällivare kommun är praktiskt taget omöjlig att göra. Men nedan följer en ungefärlig kronologi över kolonisationsförloppet utifrån uppgifter företrädesvis hämtade från Riksarkivet, kammarkollegiets arkiv samt landsarkivet i Härnösand.

1600-talet

Soutujärvi (Sautojerf, Skaulo) förefaller vara det äldsta nybygget på Gällivare landsbygd. Nybygget låg på udden i sjön, Soutuniemi. Soutujärvi betyder roddsjön. Hit kom Olof Mickelsson Törnqvist någon gång omkring 1665. Den Törnqvistska släkten hade tidigare bott på ett hemman i Tärendö, kallat Lautakoski, och Olof Mickelsson har troligen på sin väg till fiskesjön Soutujärvi, en tid varit verksam i bergshanteringen i Svappavaara. Belägg finns för att Olof Mickelsson Törnqvist tillsammans med finnen Josef Larsson, som ägde en fjärdedel av hemmanet, år 1698 sålde till Jöns Eriksson Stålnacke för 220 daler kopparmynt. I köpet ingick hus med dörrar och gångjärn, flakaland och fiskevatten. Familjen Stålnacke, en gammal bergsmanssläkt, har sedan varit knuten till hemmanet under lång tid framöver.

Anders Håkansson Stålnacke sålde 1813 till Bengt Jöransson, som tillsammans med sin bror Jonas Jöransson bosatte sig i Soutujärvi. Beslut om ytterligare nybygge beviljades 3.5 1768 för Håkan Olsson. Mellan 1831 och 1853 beviljades sedan en rad nybyggesanläggningar, alla med 15 års skattefrihet. Eventuellt åbodde Håkan Olsson hemmanet för Meldersteins bruks räkning. I vilket fall bodde han där fram till 1798, vid tiden för Hermelins köp av bruket.

Satter (Satajerf, Satterjärämä eller bara Järämä). I äldre källor benämns byn Satajerf, av byns befolkning Järämä och av den svensktalande befolkningen Satter. Järämä betyder på finska sel, lugnvatten (på lapska jerim). Satter kan komma av det lapska ordet för sand, satto. Byn har således tidigare legat vid ett järämä i Ängesån och sedan flyttats till sitt nuvarande höjdläge på Satterberget. Om den första nybyggaren i Satter, Grels Matsson, har Hoppe givit en målerisk skildring i Norrbotten 1945. Men så syns också Grels Matsson ha varit en egenartad man, bland annat skulle han på en resa till Stockholm ha blivit bestulen på sin färdkost. Han uppträder ofta inför tinget själv åtalad för stöld men är också ibland målsägare. När han första gången dyker upp inför rätta uppges han "bruka 2 tunnland åker till utsäde och föda 12 kor, 2 hästar

och 30 får, det fast många bönder neder i landet icke förmå utav sina hemman". Grels Matsson var bördig från Pyhäjoki i mellersta Österbotten och bosatte sig i slutet av 1670-talet i Satter. Matsson finns ordentligt belagd från 1695 i samband med det reviderade lappmarksplakatet. I vissa källor är Matsson skriven på nybygget fram till 1720, trots att han dog omkring 1710. Grels Matsson hade tre söner Johan, Jakob och Anders. Johan Grelson övertog nybygget efter fadern, troligen omkring 1696. Grels Matsson förde under 1690-talet ett mycket kringflackande liv och det är osäkert var han egentligen bodde, även om han skattade för Satter. Jakob och Anders Grelson återfinns skrivna på nybygget från år 1711, den förre till 1746 och den senare till 1728. Enligt Hoppe skulle Jakob genom faderns medverkan blivit nybyggare vid Övre Kuoka i Jokkmokks socken och Anders, som först varit knekt, nybyggare i Porsi i Råneå socken. Johan Grelsson levde fram till omkring 1740 och uppges 1736 ha lämnat viktiga upplysningar i samband med Gällivarealmens exploatering. 1707 finner vi en tredje ägare till nybygget Satter, Hans Clemetsson, vars far Clemet Olofsson bodde på nybygget Neitisuando och ursprungligen kom från Tärendö. Hans Clemetsson överlät, tillsammans med sin hustru i ett andra äktenskap Sigrid Jakobsdotter "sitt åboende torp i Satter tillika med allt dött och kvickt som i boet finnas kan" till Sigrids dotter i ett tidigare äktenskap, Elin och hennes man Esajas Thomasson. Testamentet är från 1723. Hans Clemetsson bor kvar på Satter till 1737, då han troligen avled, Esajas Thomasson till 1751. Esajas Thomassons son, Erik Esajasson övertog därefter nybygget och innehade det fram till 1791 då en lapp vid namn Jon Ersson Hotti flyttade dit. Hotti fick 25.4 1749 nyanläggningsbevis med 8 års skattefrihet och bodde på Satter till 1856. Hotti hade tydligen utvidgat för sina söners räkning, Grels och Jon.

Nattavaara. Den förste nybyggaren är Mickel Ryss eller Ryssmickel, som uppges ha kommit från "öst". Betydelsen av förstavelsen "natta" är okänd. I närheten av Sodankylä i Finland återfinns namnformen i Nattanen och Nattastunturi. Detta oaktat var troligen även Mickel Ryss finne. Mickel Ryss omnämnes 1692 i samband med att en lapp ville bestrida hans fiskerätt i Attjekjaure. Målet avgjordes till Mickel Ryss fördel och samtidigt uppges att hans frihetsår hade gått ut i kraft av 1673 års lappmarksplakat. Detta innebär att Mickel Ryss slagit sig ned i Nattavaara i slutet av 1670-talet. Nattavaara växte ovanligt snabbt ut till att vara den största byn i Lule lappmark omkring 1750. Mycket tack vare att ättlingarna till Mickel Ryss var geografiskt orörliga. Generationerna Ryssöner är många. Vi återfinner Mickels söner Nils Mickelsson och Israel Mickelsson, i sin tur den tredje generationen Mickel Nilsson, Erik Nilsson,

Mickel Israelsson, Israel Israelsson och Nils Israelsson. Den senare var länsman och levde ännu 1798 i en ålder av omkring 100 år. 1752, vid tiden för den tredje generationen, flyttade en "utsocknes" in, nämligen Lars Mårtensson. Byamännen var således på 1750-talet sex stycken. Nattavaara låg efter malmtransportvägen och Hermelin, Selet och Svartlå anlade nybyggen där mellan 1800 och 1829. Byn fick också en fast bosättning av skogslappar: Israel Larsson Hanka, som kom 1817 och vars son Hans Larsson Hanka och sonson Lars Hansson Hanka sedermera övertog gården; 1853 återfinns ytterligare en skogslapp i Nattavaara, Mickel Mickelsson Kuoppa.

Mårdsel. Nybyggarna kallades Mörsellfinnarna. Mårdsel torde ha anlagts före 1673 års lappmarksplakat av Hans Hansson. Mårdsel finns utsatt på en karta från 1671. Beträffande Hans Hansson finns 1684 upptecknat att han hade 12 kor, 1 häst och köroxar. En Lars Andersson i Mårdsel omtalas 1701 med anledning av att lappar ville förhindra hans fiske i Krokträsket. Det är ovisst om denne Lars Andersson någonsin existerat i de namnet; vid tiden då Hans Hansson skulle bott i Mårdsel ger andra källor vid handen att den enda åbo var Håkan Håkansson. Håkan Håkansson finns belagd från 1695 till 1749 och kan eventuellt ha efterträtt Hans Andersson. Anders Olofsson anlade ett nybygge 1727 och dennes son övertog 1744. Håkanssonens hemman gick sedan över till Per Jöransson. På 1830 och 1840-talet återfinns namn som Engström, Engfors och Bergström och 1862 flyttade två bröder Hallin in.

Moskojärvi. Jöns Nilsson, som var lapp, fick 1685 rätt att bosätta sig vid Moskojärvi. Om det sedan blev någon bosättning vet vi ej. 1714 skattar Karl Hindersson son till Hindrick Eriksson i Keinosunado, för nybygget. 1727 säljer han hemmanet till sin bror Hindrik Hindersson för 150 daler kopparmynt. Brödernas far kom från Lovikka. Nybygget övertogs 1751 av en Håkan Håkansson och tycks sedan ha gått i arv. På 1860-talet finns tre byamän Olof, Johan och ännu en Håkan Håkansson.

Ullatti. Enligt muntlig uppgift lär ulat ha varit det lapska tilltalsnamnet på de första nybyggarna. Det förefaller dock ej troligt att Ullatti skulle fått den första fast bebyggelsen, även om årtalet 1632 återfinns i en källa. Mickel Grelsson, även han finne, bebor sedan 1680 ett nybygge i Ullatti. Han hade flera söner, varav Lars Mickelsson Uhlät övertog faderns gård och Per Mickelsson Uhlät-Röytiö bosatte sig i Röytiö (Skröven). (Bengt Andersson har i en stencil, 1961, givit en uttömmande beskrivning av slakten Mickel Grelsson). Mickel Grelsson lär 1684 haft 6 kor och 10 får. Efter Lars Mickelsson tog dennes son Mickel Larsson över gården och han innehade den till 1765, då han dog och gården gick i arv till äldste sonen

Mickel Larsson. I Ullatti kommer sedan att bo många Mickelssöner och Larssöner. Namnet Grelsson återkommer dock ej förrän 1853, då Grels Grelsson erhåller 18 års frihet från skattepålagor. Något som han ej hinner utnyttja, då gården övertas av sonen Håkan Grelsson 1861, samtidigt som frihetsbeslutet ändras till att gälla endast 6 år, alltså till 1867.

Skröven. (Lainisjock, Röytiö). Röytiö är den finska beteckningen på byn och anses komma från røytikkö, som betyder stenhölster. Skróven skall vara en försvenskning. Enligt sägen var de första nybyggarna karelare. Förmodligen var ovan nämnda Per Mickelsson den förste som bodde i Skróven från omkring 1700. Han dog 1716 och sonen, också han med namnet Per bebodde gården ensam i 20 år. Skróven koloniserades alltså från Ullatti. 1735 hade Skróven fortfarande bara en åbo vid namn Karl Hansson, som förekommer i ett rättsfall, där gammal hävd åberopas. På 1760-talet har byn växt, vi finner följande boende: Abraham Persson, Esajas Thomasson, Per Håkansson, Karl Persson, Erik Esajasson, Lars Johansson och Jakob Esajasson.

Keinosuando. Nybygget grundades 1694 av Hindric Ersson, lapp från Lovikka. Nybygget är föregångare till Nilivaara, som ligger en bit från Ängesån. Från Keinosuando koloniserades, som tidigare nämnts, Moskojärvi men också Auvakko i och med att Mickel Hindersson blir förste nybyggare där, även han son till Hindrick Eriksson. 1756 kom Per Persson till Keinosuando, många Nilivaarabor räknar Per Persson som sin stamfader. Kateketen Olof Hapo bodde i Keinosuando 1839-66.

Neitisuando. Grundades eventuellt omkring 1680 av Clemet Olofsson, vars son bodde på Satter. Det tidigaste anläggningsbeslutet är från 20.2 1755 och gällde ett nybygge för Meldersteins bruk. Brukaren hette Anders Olsson.